

СПРОБА ВЫЗНАЧЫЦЬ АГУЛЬНАКАТЭГАРЫЯЛЬНАЕ ЗНАЧЭННЕ ПРЫНАЗОЎНІКА

The article deals with one of the most disputable questions of morphology the question of 'new' prepositions. The article touches on the question of the term relativity, the correctness of its usage as far as the prepositional syntactic function is concerned. The term limitativity is discussed and explained as reflection of the functional importance of prepositions.

«...Пры вывучэнні прыназоўнікаў любой мовы любой эпохі, – пісаў у заключэнні свайго артыкула “Лагічныя падставы сістэмы прыназоўнікаў у лацінскай мове” Э. Бенвеніст, – новая тэхніка апісання неабходная і магчымая, і яе выкарыстанне дазваляе ўзнавіць структуру кожнага з прыназоўнікаў і аб’яднаць гэтыя структуры ў адзіную агульную сістэму. Гэта задача абавязвае нанова інтэрпрэтаваць усе вядомыя факты і нанова сфармуляваць звычайныя катэгорыі» [3, с. 155].

«Сістэма прыназоўнікаў» (ужо само гэтае паняцце можа служыць падставай для таго, каб спрабаваць разгледзець яе адасоблена ад «сістэмы склонавых значэнняў», а таксама ад «сістэмы прыставак», з якімі яна, несумненна, мае сувязі) павінна мець агульны функцыянальна-пазіцыйны стрыжань, што і ператварае асобны «разрад службовых, марфалагічна нязменных слоў» [10, с. 394] у сістэму, надае «разраду» сістэмны статус асобнай часціны мовы.

Пытанне аб класіфікацыі часцін мовы «з’яўляецца па сутнасці пытаннем аб сістэме часцін мовы, г. зн. пытаннем аб суадносінах і проціпастаўленні агульнаграматычных значэнняў, уласцівых кожнаму і ўсім знамянальным словам адной мовы...» [6, с. 110]. Гаворка тут ідзе аб сістэмным размежаванні назоўнікаў, дзеясловаў і іншых знамянальных часцін мовы. Але гэта не супярэчыць ідэі, згодна з якой па агульнапрынятых значэннях могуць проціпастаўляцца і службовыя разрады моўных адзінак. На нашу думку, агульнае значэнне, сінтаксічная роля і марфалагічныя асаблівасці – тры найбольш вядомыя крытэрыі вылучэння кожнай з часцін мовы – маюць усе падставы быць прыкладзенымі і да тых адзінак, што проціпастаўляюцца самастойным, знамянальным словам і аб’ядноўваюцца ў асобны службовы разрад.

З памянёнай трыяды крытэрыяў найбольшую неакрэсленасць мае першы – семантыка. Нават для назоўнікаў – бяспрэчнай «знамянальнай» часціны мовы – значэнне прадметнасці можа аспрэчвацца для вялікай коль-

касці адзінак, што адносяцца не да цэнтры сістэмы назоўнікаў (дуб, стол, акно, дзверы, кветка, конь, хлопчык, бацькі і пад.), а да яе перыферыі (з’ява, каханне, сон, рух, ваджэнне, пяцёрка, сталовая, маладыя, служачы, арыштаваны, паранены, пачуае) і яшчэ «перыферынай» – ваша «не», яго адвечнае «не хачу», шчаслівае заўтра, тваё пастаяннае «пачакай», вясёлае «ку-ка-рэ-ку» і г. д.). З другога боку, з гісторыі мовазнаўства вядомыя спрэчкі на тэму, ці мае прыназоўнік уласнае лексічнае значэнне, спрэчкі, якія, як слушна было заўважана, грунтуюцца на «змешванні пытання аб наяўнасці ў прыназоўніку самастойнага лексічнага зместу з пытаннем аб так званай “службовасці” прыназоўнікаў, несамастойнасці іх сістэмнага ўжывання ў сказе» [2, с. 6]. Але «несамастойнымі ў сказе» могуць быць і паўназначныя словы, напрыклад:

чалавек – у сказе Ён – чалавек свабодны;

вочы – у сказе У дзяўчынкі былі блакітныя вочы;

рост – у сказе Стаяў хлопец вельмі высокага росту;

рука – у сказе У пакой увайшоў лейтэнант з перавязанай рукой;

сцяг – у сказе Жылі мы пад сцягам свабоды;

пачатак – у сказе Бацька прыехаў на пачатку лета і пад.

Не вырашае гэтай спрэчкі і сцверджанне, што «іх [прыназоўнікаў] лексічныя значэнні тоесныя з граматычнымі» [4, с. 683], паколькі агульнае значэнне ўсіх прыназоўнікаў усё роўна распадаецца на катэгорыі «прасторавасць», «каўзальнасць», «тэмпаральнасць», «фінальнасць» і пад. [параўн.: 7].

Пералічаныя паняцці традыцыйна грунтуюцца на падставе агульнай катэгорыі «рэлятывінасць», бо, як вядома, прыназоўнікі «выражаюць розныя адносіны [рэляцыі – А. М., Т. К.] паміж залежнымі і галоўнымі членамі словазлучэння і рэалізуюць сінтаксіч-

ную сувязь унутры словазлучэння і сказа» [10, с. 394].

Але «рэлятывнасць» не можа быць выкарастана ў якасці тэрміналагічнага абзначэння агульнапрынятага значэння прыназоўніка, паколькі мае празмерна шырокае і агульнае значэнне, сягае далёка за межы функцый аднаго прыназоўніка і мае дачыненне да самых розных – дакладней, усіх – тыпаў узаемазалежнасці структурных элементаў выказвання.

Дзе ж шукаць «новую тэхніку апісання» прыназоўніка, аб неабходнасці якой гаварыў Э. Бенвеніст?

З трох крытэрыяў вылучэння часцін мовы – значэнне, функцыя, марфалагічная будова – для беларускага прыназоўніка найбольш дакладна акрэслены апошні: прыназоўнік марфалагічна нязменны (але гэта не значыць, што ён марфалагічна і словаўтваральна адрозны). Што ж тычыцца яго функцыі, то «службовасць» уяўляецца таксама занадта агульнай катэгорыяй, каб быць дыферэнцыяльным прызнакам гэтай часціны мовы, узятай як цэласная групоўка адпаведных адзінак. Відаць, павінен быць акрэслены семантычны від «службовасці», або, іншымі словамі, функцыянальна-семантычная значнасць прыназоўніка ў маўленні.

На падставе сказанага можна сцвярджаць, што функцыянальна-семантычная спецыфіка прыназоўніка (або яго агульнаграматычнае значэнне) можа быць вызначана пры такой тэхніцы яго даследавання, якая грунтуецца на аналізе семантыка-сінтаксічнай спецыфікі выказвання, што мае іерархічную структуру і члены якога («члены сказа») павінны разглядацца не толькі на восі паслядоўнасці, лінейнасці, сінтагматыкі, але і на восі парадыгматыкі. Тут мы зыходзім з наступнага разважання Р. В. Якабсона, якое мае прынцыповае метадалагічнае значэнне: «Прымаць паслядоўнасці ў мове быў калісьці няправільна інтэрпрэтаваны як лінейнасць. Аднак фанемы, сукупнасці адначасова рэалізаваных дыферэнцыяльных прызнакаў, выяўляюць другую вось любой маўленчай паслядоўнасці. (Менавіта догма лінейнасці прымушае яе прыхільнікаў, ігнаруючы іерархічную структуру любой сінтаксічнай канструкцыі, прыраўноўваць маўленчую паслядоўнасць да маркаўскага ланцужка.)» [11, с. 84].

Як і фанемы, кожнае слова ў структуры сказа з’яўляецца сукупнасцю адначасова рэалізаваных дыферэнцыяльных прызнакаў, але прызнакаў, зразумела, сэнсавых, або так званых «семантычных множнікаў», сем.

Самы наглядны выпадак семнай сінтактыкі – спалучальнасць слоў, што вызначаецца

ўзаемадзеяннем семантычных множнікаў у сінтагматыцы – гэта з’ява таўталогіі. Спалучэнні тыпу *планы на будучае, патрыёт радзімы, яны ніколі не сустракаліся ні разу, больш разумнейшы, свабодная вакансія* і пад. таму лічацца адступленнем ад нормы, бо частка значэння аднаго слова ўключана ў сэнсавую структуру другога (адбываецца паўтарэнне, дубліраванне аднаго і таго ж значэння) і таму не выконвае інфармацыйнай функцыі.

Парадыгматычная і сінтагматычная акрэсленасць значэння кожнай моўнай адзінкі знаходзяцца ў пэўных суадносінах адна з другой [8, с. 100]. Менавіта гэта суаднесенасць вызначае магчымасць «эксперыментальнага “адкідвання” неабавязковых кампанентаў сінтаксічнага ўтварэння для вызначэння абавязковых кампанентаў сінтаксічнага ўтварэння для вызначэння неабходнага мінімуму структуры адпаведных сінтаксічных адзінак» [1, с. 51]. Паколькі адкідванне здзяйсняецца шляхам элімінацыі паслядоўна залежных слоў, то аказваецца магчымым вызначыць мяжу, якая аддзяляе адзін семантыка-сінтаксічны кампанент выказвання (член сказа) ад другога, што належыць да таго ж самага ўзроўню сінтаксічнага ўтварэння. Такая мяжа заўсёды супадае з пазіцыяй прыназоўніка, напрыклад:

Дзеці гулялі з мячыкам → *Дзеці гулялі* (пры немагчымасці *Дзеці гулялі з*);

Дзеці бегалі на квяцістым лужку → *Дзеці бегалі на лужку* → *Дзеці бегалі* (пры немагчымасці *Дзеці бегалі на*);

Дзеці сабраліся вакол настаўніка → *Дзеці сабраліся* (пры немагчымасці *Дзеці сабраліся вакол*);

Дзеці пабеглі ў бок рэчкі → *Дзеці пабеглі* (пры немагчымасці *Дзеці пабеглі ў бок*);

Дзеці ішлі ў кірунку да школы → *Дзеці ішлі* (пры немагчымасці *Дзеці ішлі ў кірунку да*).

Лексемы *вакол, бок, кірунак* могуць быць у іншых сінтаксічных пазіцыях асобнымі членамі сказа. Але ў прыведзеных канструкцыях яны, як і *на, з* у першым і другім сказах, з’яўляюцца прыназоўнікамі (рознага ўтварэння). Іх аб’ядноўвае агульная функцыянальна-семантычная роля – сігналізаваць аб размежаванні членаў сказа. Пры гэтым у парадыгматыцы гэтых слоў адбыліся адпаведныя змяненні (падрабязней гл. далей), звязаныя з іх транспазіцыяй (адбываецца ў сінтагматыцы, фіксуецца ў парадыгматыцы) у прыназоўнікі.

Азначаная размежаванасць як функцыянальна-семантычная ўласцівасць прыназоўнікаў *з, на, вакол, у бок, у кірунку да*, усіх іншых прыназоўнікаў і «аналітычных эквівалентаў прыназоўніка» [5, с. 97–104] і ёсць канкрэтнае значэнне іх службовасці як часціны мовы. У адпаведнасці з традыцыяй яно можа быць пазначана лацінскім тэрмінам «лімітатыўнасць» (лац. *limes, -itis* – мяжа, рубаж).

Тэрмін «лімітатыўнасць» выкарыстоўваўся ў мовазнаўстве, але ў больш вузкім, канкрэтным значэнні. Так, у П. П. Шубы лімітатыўнасць – гэта семантычная рыса толькі некаторых прыназоўнікаў, што ўказваюць на пэўны рубаж дзеяння: *даплысці да берага, чакаць да чацвярга, прыйсці а пятай гадзіне, падрыхтаваць к святу* [9, с. 157]. У адрозненне ад гэтага мы ўжываем тэрмін «лімітатыўнасць» у шырокім функцыянальна-граматычным, часцінамоўным значэнні, як самае агульнае значэнне любога прыназоўніка.

Гэтая катэгорыя дазваляе не толькі вызначыць статус прыназоўніка сярод службовых і неслужбовых слоў, у межах сістэмы часцін мовы, але і адасобіць апісанне сказа-выказвання ў выглядзе сеткі сінтаксічных адносін паміж яго членамі ад апісання паслядоўнасці слоў, што ўваходзяць у сказ.

1. Адмони В. Г. Методика грамматического анализа в «традиционной грамматике» // Вопросы общего языкознания. – М., 1964. – С. 49–60.

2. Астафьева Н. И. Предлоги в русском языке и особенности их употребления. – Мн., 1974. – 64 с.

3. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М., 1974. – 448 с.

4. Виноградов В. В. Русский язык – М., 1975. – 683 с.

5. Левит З. Н. К проблеме аналитического слова в современном французском языке. – Мн., 1968. – 449 с.

6. Суник О. П. Общая теория частей речи. – М., 1966. – 132 с.

7. Шаранда А. Н. Сравнительная типология категории предлога. – Мн., 1981. – 231 с.

8. Шмелёв Д. Н. Синтаксическая членность высказывания в современном русском языке. – М., 1980. – 151 с.

9. Шуба П. П. Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў. – Мн., 1993. – 168 с.

10. Языкознание: Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд. – М., 1998. – 685 с.

11. Якобсон Р. К вопросу о зрительных и слуховых знаках // Семантика и искусствоведение. – М., 1972. – С. 82–87.